

УДК 373.5.017.091.3:39(=161.2):37.015.3](045)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ОСНОВА ЇЇ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ У ПОЗАКЛАСНІЙ РОБОТІ

Антон Амонс, аспірант, Уманський державний педагогічний університет імені
Павла Тичини.

ORCID: 0009-0001-9101-1404

E-mail: amonsaa@gmail.com

У статті розкрито психолого-педагогічні детермінанти національної ідентичності як основа її формування в учнів старших класів у позакласній роботі. Встановлено можливість формування національної ідентичності за допомогою психолого-педагогічних детермінант. Визначено поняття «національна ідентичність» як інтегральне особистісне утворення, пов'язане з усвідомленням своєї приналежності до громадян тієї чи іншої держави на загальнокультурній основі, що відображає ціннісно-мотиваційну спрямованість особистості щодо культурних, соціально-політичних, правових, економічних. явищ у сучасному суспільстві та обумовлює особливості та ступінь її громадянської активності. Як ключові вікові особливості, що визначають можливість формування національної ідентичності за допомогою психолого-педагогічних детермінант у старшому шкільному віці виділено: здатність до понятійних форм мислення, спрямованість якого визначається потребою у самовизначенні та становленні світогляду учня, якісні зміни в самооцінці, мотиваційній сфері старшокласника, інтенсифікація та її роль у механізмі формування ідентичності – асиміляції та акомодатії.

Ключові слова: психолого-педагогічні детермінанти; національна ідентичність; громадянськість; формування; учні; старші класи; суспільство; позакласна робота.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL DETERMINANTS OF NATIONAL IDENTITY AS THE BASIS OF ITS FORMATION IN SENIOR STUDENTS IN EXTRA-CURRICULAR WORK

Anton Amons, PhD student, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0009-0001-9101-1404

E-mail: amonsaa@gmail.com

The article reveals the psychological and pedagogical determinants of national identity as the basis for its formation in high school students in extracurricular work. It is established that they are the basis for its formation in high school students, which are revealed taking into account the mental neoplasms of high school age. The possibility of forming national identity with the help of psychological determinants is determined: the ability to conceptual forms of thinking, the direction of which is determined by the need for self-determination and the formation of the student's worldview; qualitative changes in the high school student's self-esteem, caused, on the one hand, by the orientation in assessments to one's own ideals, and on the other – by an increase in the cognitive complexity of the characteristics of

objects or phenomena to be assessed; intensification of reflection and its importance in the mechanism of identity formation – assimilation and accommodation; changes in the motivational sphere of high school students. The concept of “national identity” is defined as an integral personal formation associated with the awareness of one’s belonging to the society of citizens of a particular state on a general cultural basis, which reflects the value-motivational orientation of the individual in relation to cultural, socio-political, legal, economic phenomena in modern society and determines the features and degree of his civic activity. As a psychological and pedagogical determinant of the national identity of high school students, the following are determined: by the cognitive component – the ability to conceptualize in the field of civic issues; by the emotional-evaluative component – the combination of the valence of national identity and the level of reflexivity of the individual; by the need-motivational component – the nature of the structural organization of the motivation for civic activity. The following key age features that determine the possibility of forming national identity through psychological and pedagogical determinants in senior school age were identified: the ability to conceptual forms of thinking, the direction of which is determined by the need for self-determination and the formation of the student’s worldview, qualitative changes in self-esteem, the motivational sphere of a senior school student, intensification and its role in the mechanism of identity formation – assimilation and accommodation.

Keywords: *psychological and pedagogical determinants; national identity; citizenship; formation; students; senior classes; society; extracurricular work.*

Особливості сучасної соціальної ситуації: інформаційне перенасичення, конфліктність тенденцій до уніфікації та акцептації особистості, макевіаллізація, зміна соціально-політичної ситуації супроводжуються дезорієнтацією молодих людей у системі суспільних цінностей та їх суперечливим співвідношенням з особистісними запитами. Виникають труднощі у формуванні національних громадянських ідентифікаційних зразків. Саме зрілість національної самосвідомості молодого покоління є важливим аспектом у зміцненні внутрішньої єдності суспільства і, загалом, має стратегічне значення для майбутнього української державності.

В основних документах України в галузі національної та освітньої політики – Законі України «Про освіту» (2017), *Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки* (2021), Державному стандарті базової середньої освіти (2024) одними з пріоритетних напрямів визначено духовно-моральний розвиток особистості, розвиток патріотизму та солідарності, формування національної ідентичності.

Зусилля наукової спільноти мають бути спрямовані на забезпечення науково-методологічного підґрунтя супроводу процесу становлення національної ідентичності. У психолого-педагогічній науці вирішення цих завдань пов’язане з виявленням напрямів, у яких проявляється «суперечливість» та «розмитість»: у розумінні феномена національної ідентичності, систематизації концептуальних підходів, визначенні вікових особливостей та механізмів національної ідентифікації молодих людей, виявленні адекватних віку та сучасних реальних зразків ідентифікації та ефективних способів їх трансляції. Зростає затребуваність наукових досліджень, спрямованих на розробку концептуальних моделей національної ідентичності, які забезпечують як її формування, так і відповідність етичним і моральним нормам. Важливою, з погляду ефективності роботи у цьому напрямі, є проблема виявлення психолого-педагогічних детермінант формування національної ідентичності учнів, які мають бути враховані у теорії та методиці виховання громадянськості.

Представники практично всіх гуманітарних наук залучені до наукового дискурсу з проблем ідентичності. Теоретичні основи розуміння ідентичності як психологічного

феномена були закладені в парадигмі символічного інтеракціонізму і розвивалися в таких підходах як психоаналіз, біхевіоризм, когнітивізм, конструкціонізм, суб'єктно-діяльнісний підхід. Поняття «ідентичність» введено в науковий обіг Е. Еріксоном для позначення психологічного феномену, що інтегрує результати індивідуального розвитку в єдину структуру, що зумовлює цілісність та унікальність індивіда на суб'єктивному рівні як у соціальному, так і в історичному контексті. Теоретичною основою дослідження національної ідентичності є теорії соціальної ідентичності Н. Tajfel та самокатегоризації J. Turner [5, с. 181].

У вітчизняній психології науково-теоретичні передумови вивчення національної ідентичності закладено у роботах науковців (І. Бех [2], І. Вільчинська [3], К. Журба [4], Г. Філіпчук [8], І. Шкільна [11] та ін.).

Питання впливу на структуру та зміст національної ідентичності соціальних, політичних та економічних змін у суспільстві перебувають у полі наукових інтересів (І. Бех [1], Є. Бистрицький [6], Р. Сойчук [7]).

Не ставлячи під сумнів цінність отриманих результатів, зазначаємо, що у педагогічній практиці науковий психолого-педагогічний потенціал формування національної ідентичності учнів використовується недостатньо. Наявна актуальна потреба у розширенні поглядів на проблеми формування національної ідентичності у загальному контексті освітнього середовища на рівні системності впливу середовища та взаємодії всіх його суб'єктів.

Актуальність дослідження визначається необхідністю пошуку психолого-педагогічних механізмів становлення національної самосвідомості як важливого регулятора соціальної поведінки особистості. Завдання сучасного закладу освіти пов'язані як з навчанням, так і з розвитком моральності, громадянськості, активної соціальної позиції учнів, що визначає актуальність у виявленні психолого-педагогічних детермінант національної ідентичності учнів старших класів, які є основою розробки програми формування національної ідентичності старшокласників.

Розкриємо проблему дослідження через здатність до концептуалізації у сфері національної проблематики як основи формування складових національної ідентичності старшокласників, зокрема когнітивного компонента.

Концептуальні здібності є одним із видів понятійних здібностей, сутність яких емпірично досліджена та описана В. Москаленко [5]. Розвиток в учнів у середньому шкільному віці понятійних форм мислення, зокрема здатності до концептуалізації, є необхідною умовою для формування в учнів старших класів соціальної позиції та громадянського самовизначення.

Якісна зміна змісту мислення можлива лише у процесі діяльності, у підлітковому віці – переважно у навчальній діяльності. К. Журба виділяє специфіку змісту навчальних предметів у старших класах, яка полягає у переході від викладання конкретних наукових закономірностей до теоретичних та методологічних засад знань, що і зумовлює перебудову змісту мислення. У старшому шкільному віці стає доступним встановлення міждисциплінарних зв'язків та формування єдиної системи знань [10, с. 34].

Національна проблематика знаходить прояв у різних сферах життєдіяльності суспільства (політичній, економічній, культурній, правовій тощо) і може бути розкрита на понятійному рівні за допомогою освоєння предметів соціально-гуманітарного циклу,

а також окремо розроблених програм у аспекті роботи з духовно-морального та патріотичного виховання, що дозволяє:

- сформувати цілісну картину вітчизняної історії, встановити взаємозв'язки її етапів, зрозуміти вплив історичних подій на сучасне місце та роль України у світі;
- узагальнити та оформити в систему власні погляди на сутність та природу суспільства, вбудовуючи той чи інший факт соціальної дійсності в контекст загальних закономірностей, до якого вони включені;
- усвідомити літературні твори як частину історико-культурної та власне літературної традиції; перейти від сприйняття моральних еталонів, втілених в образах окремих персонажів літературних творів, що визначає духовно-моральні орієнтири людини;
- сформувати систему цінностей своєї культури та відкритість до діалогу з іншими культурами тощо.

Завдяки потенціалу предметного змісту навчальних дисциплін соціально-гуманітарного циклу та грамотно вибудованій системі позакласної роботи окремі форми понятійного мислення, становлення яких розпочалося ще в середньому шкільному віці, у старшій школі можуть стати ефективним інструментом формування національного світогляду старшокласників. Виділимо ряд характеристик понятійного мислення, які пов'язані зі здатністю до концептуалізації, та визначають можливість якісної зміни когнітивного компонента національної ідентичності учнів старших класів.

Кількість спільності (системності) значень словесних знаків проявляються в глибині уявного охоплення певного фрагмента навколишньої дійсності. Це місце того чи іншого поняття у системі інших понять. Відповідно з В. Москаленко, суть процесу утворення поняття пов'язана з встановленням зв'язків цього предмета з іншими предметами, отже, окреме поняття постає як схильність до певної множини суджень [5, с. 141]. Ця спільність зумовлює системність у сприйнятті та розумінні національної дійсності.

Пізнавальна взаємодія старшокласників з навколишньою дійсністю на основі формально-операційних схем робить доступним міркування щодо соціально-політичних подій або явищ на основі загальних посилок, уявного структурування суджень, а не на предметних враженнях. Усвідомлений вибір наявних змінних у тій чи іншій соціальній ситуації, а далі складання безлічі їх комбінацій, побудова гіпотез та їх доведення дозволяє осягнути багатовимірність наявної реальності за рахунок збільшення альтернативних інтерпретацій. Особливе значення у контексті дослідження становить факт наявності взаємозалежності між формальним мисленням та особливостями соціальної поведінки. Психічні структури, що характеризують етап формальних операцій, виступають у ролі основи формування інтелекту підлітка, є чинником перебудови моральної свідомості та стосунків з іншими людьми.

Рівень диференціації та інтеграції індивідуального понятійного досвіду старшокласників у галузі національної проблематики зумовлює здатність до внутрішніх понятійних відмінностей та перетворень, можливість враховувати безліч ознак об'єкта у їх взаємозв'язку між собою, забезпечує гнучкість та адаптивність поведінки молоді людини у складних ситуаціях [5, с. 172].

Валентність національної ідентичності та рівень рефлексивності особистості

є основою формування емоційно-оцінного компонента національної ідентичності старшокласників.

Валентність національної ідентичності здійснюється через оцінку ідентифікацій, які пов'язані з ставленням особистості до своєї національної приналежності. Емпіричними ознаками валентності національної ідентичності є позитивні чи негативні переживання щодо себе як представника громадянської спільноти певної держави. Почуття гордості, радості, сорому, приниження, які відчуває індивід, громадянин тієї чи іншої держави, безпосередньо пов'язані з можливістю / неможливістю реалізації потреби у самоповазі (повазі). У працях науковців (І. Бех [2], В. Москаленко [5], Є. Бистрицький [6]) прагнення поваги позначається як фундаментальна потреба людини. У їх роботах простежується взаємозв'язок ідентичності та почуття самоповаги і визначаються вони як значима мотивація соціальної ідентифікації.

Формування позитивної валентності національної ідентичності сприяє посиленню ідентифікаційних процесів із громадянською спільнотою у вигляді реалізації потреби у самоповазі. Старший шкільний вік є важливим етапом у формуванні позитивної валентності національної ідентичності. Оцінка громадянського суспільства і себе як його члена, а також почуття, що виникають по відношенню до своєї національної приналежності, входять до загальної структури самооцінки старшокласника. Зміна орієнтації з оцінки оточуючих на самооцінку, виникнення потреби відповідати не лише вимогам середовища, а й власним вимогам з'являється як новоутворення ще в середньому шкільному віці та залишається одним із ключових факторів розвитку старших школярів. Ця зміна у розвитку учня визначає перебудову критеріїв оцінки, виходячи з яких формується ставлення до своєї громадянської приналежності. Якщо у молодшому та середньому шкільному віці формування «ми-образу» як частини громадянського суспільства обумовлено зовнішньозаданими нормативними позитивними характеристиками, то у старшому – образ починає будуватися на власних оцінках. Виникає потреба визначення себе як громадянина через проекцію усвідомлюваних показників реального громадянського суспільства на власний внутрішній стандарт, що відображає особистісні стандарти та цінності. Чим нижча розбіжність, тим вище оцінка себе як представника громадянського суспільства, відповідно, позитивніше ставлення до своєї національної приналежності, і, навпаки, чим вища розбіжність – тим негативніше ставлення до своєї національної приналежності.

Перебудова валентності національної ідентичності у старшому шкільному віці зумовлена з одного боку орієнтацією в оцінках на власні ідеали, а з іншого – можливістю збільшення когнітивної складності «ми-образу» як частини громадянського суспільства. Ці дві змінні визначають особливості переживання власної національної приналежності у старшому шкільному віці і мають бути предметом окремої уваги у процесі психолого-педагогічного супроводу становлення національної ідентичності, оскільки зрушення можуть відбуватися як у бік позитивної, так і негативної валентності національної ідентичності.

Емоційний аспект групового членства є значущим процесом ідентифікації. Проте на рівень і характер (статус) емоційно-оцінного компонента національної ідентичності впливають поєднання двох чинників: валентність національної ідентичності та ступінь рефлексивності особистості (як обов'язкова умова процесу).

Вивчення рефлексії набуває особливого значення у зв'язку зі зміщенням акцентів у підходах до навчання із засвоєння готових знань, умінь та навичок на досягнення предметних, метапредметних та особистісних результатів. Досягнення особистісних результатів освоєння основної освітньої програми середньої (повної) загальної освіти, зокрема сформованості національної ідентичності, пов'язані з категоріями саморозвитку, самопізнання, самовизначення, невід'ємною складовою яких є рефлексія. У зв'язку з цим проведено значну кількість емпіричних досліджень, присвячених таким питанням: соціально-особистісна рефлексія як засіб соціалізації старших школярів, особистісна рефлексія як фактор формування сенсожиттєвих орієнтацій у старшому шкільному віці, рефлексивний механізм готовності старшокласників до самовизначення, розвиток самосвідомості старших підлітків на основі рефлексивно-гуманістичного підходу та інші (І. Бех [2], І. Вільчинська [3], І. Шкільна [11]). У наведених дослідженнях представлені всі необхідні наукові передумови для обґрунтування рефлексії як детермінанти ідентичності учнів старших класів.

Рефлексія включена у процес національної самоідентифікації у системах «Я – інший», «Я – Я», тобто «Я» та громадянське суспільство (інші громадяни), «Я – громадянин». Отже, для формування національної ідентичності старшокласників мають бути актуалізовані інтерпсихічна рефлексія – усвідомлення психіки іншої людини («узагальненого іншого» як представника громадянського суспільства) та інтрапсихічна рефлексія – усвідомлення змісту власної психіки.

Рефлексія у соціальній взаємодії дозволяє розширити коло національних ідентифікаційних характеристик, сформувані прототип і ідеальний образ громадянина своєї країни, визначити громадянську позицію «реального іншого» / «узагальненого іншого» стосовно соціальної дійсності та стосовно особистості підлітка як громадянина тощо.

У праці В. Москаленко обґрунтовується положення про те, що долучення до процесу соціальної взаємодії різних способів актуалізації рефлексії сприяє підвищенню соціально-комунікативної сензитивності особистості та є обов'язковою умовою для переосмислення ставлення до соціальної ситуації в цілому, сприяє усвідомленому розвитку ідентичності, становленню самототожності [5, с. 224]. Предметно-операційна рефлексія є невід'ємною складовою перетворення наявних умов соціальної ситуації у форму знання про ціннісні основи громадянського суспільства, його нормативні характеристики. Такі знання є передумовою для особистісної рефлексії щодо групового самовизначення, співвідношення нормативних характеристик групи з суб'єктивною системою цінностей, визначення ціннісно-значущих характеристик порівняння між собою та членами своєї групи, а також людьми поза цією групою (виділення ознак міжгрупової диференціації).

Значення рефлексії у формуванні національної ідентичності учнів старших класів можна розкрити через процеси асиміляції і акомодатії, які визначають, на нашу думку, механізм розвитку соціальної ідентичності [5, с. 307]. У процесі асиміляції здійснюється вибір нових компонентів у структуру ідентичності, у процесі акомодатії – перебудова структури ідентичності з урахуванням нових компонентів. Оцінка змісту ідентичності полягає у визначенні значення нових і вже наявних елементів.

Уявімо функціонування процесів асиміляції та акомодатії в проекції на розвиток національної ідентичності старшокласників. Освітня діяльність основних інститутів соціалізації (сім'ї, дошкільних закладів освіти, ЗЗСО тощо) вже у дошкільному та

молодшому шкільному віці передбачає формування первинного змісту одиниць національної ідентичності. Державні стандарти освіти задають орієнтири, відповідно до яких в основу одиниць ідентичності мають бути закладені базові національні цінності, національний виховний ідеал. Як обов'язкові складові одиниць національної ідентичності визначено почуття відповідальності, гордості за країну та її героїчне минуле, солідарність зі своїм народом, який є носієм суверенітету та єдиним джерелом влади, законслухняність та свідомо підтримка громадянами правопорядку, довіра до інститутів держави та громадянського суспільства як гарант дотримання прав і свобод громадянина, а також створення умов для гідного життя та вільного розвитку. Становлення національної ідентичності дошкільнят, учнів молодших і середніх класів визначено віковими обмеженнями і може формуватися або шляхом дифузної ідентичності, коли трансльовані цінності не приймаються дитиною як значущі орієнтири, або шляхом привласнених громадянських ідеалів, коли готовий національно-ідентифікаційний конструкт вбудовується в оформлену структуру Я-концепції дитини.

При прийнятті одиниць ідентичності в учнів формується зумовлена національна ідентичність. Переконавання, уявлення, цінності мають форму узагальненої та нормативної системи організації знань у галузі національної проблематики та визначають особливості репрезентації соціальної дійсності. Суспільні взаємини, події, інформація інтерпретуються відповідно до наявних когнітивних схем. Повсякденний досвід співвідноситься з внутрішнім упорядкуванням світогляду так, щоб нові характеристики вкладалися у вже наявні уявлення про громадянське суспільство, про своє місце та роль у ньому. Таким чином, процес асиміляції забезпечує стабільність, позитивну валентність та збагачення новими елементами змісту ідентичності, але не може забезпечити якісних змін для становлення досягнутого статусу національної ідентичності учнів.

Потенціал для якісних змін національної ідентичності формується у молоді старшого шкільного віку. Можливість набуття статусу досягнутої ідентичності визначається соціальною ситуацією навчання, рівнем психічного розвитку старших школярів та «інструментально» забезпечується процесом акомодатії. Розширення досвіду взаємодії із соціальною дійсністю, збільшення та поглиблення знань у результаті освоєння предметів соціально-гуманітарного циклу, а головне можливість осмислення на понятійному рівні цих знань та подій, що відбуваються в суспільстві, сприяють формуванню свідомих громадянських переконань. У старшому шкільному віці частина молодих людей починає критично переосмислювати систему громадянських цінностей, цілей, установок, що трансльюються, співвідносити їх з індивідуальними потребами, поточними соціально-політичними, економічними подіями, окремими громадянсько-правовими ситуаціями. Осмислення нового досвіду не завжди вписується в наявну нечутливу до протиріч систему уявлень про соціально-громадянську реальність. Спрощена система уявлень була необхідна на більш ранніх етапах дорослішання і дозволяла сформулювати чіткі моральні орієнтири у сфері суспільних взаємин. При усвідомленні молодими людьми нетотожності соціального та індивідуального, втрати стійких основ минулих національних ідентифікацій виникає проблемно-конфліктна ситуація, яка потребує внесення змін до власного національно-ідентифікаційного конструкту. Національна ідентичність перетворюється на статус мораторію.

Саме проблемно-конфліктна ситуація визначає перехід трансформаційних змін

ідентичності у «полі рефлексії». Наявність протиріч є обов'язковою умовою виникнення рефлексивної діяльності. За дослідженням науковців (І. Бех [2], І. Вільчинська [3], К. Журба [4], Р. Сойчук [7]) та ін. початком процесу рефлексивного механізму виділяється поява труднощів у здійсненні попередньої діяльності. Далі, вичерпання поточних сенсів при спробах розв'язання кризи шаблонними методами (2-й етап рефлексивного механізму), коли розуміння соціально-громадянської дійсності, що склалося раніше, не дозволяє «вписати» по-новому реальність, що відкривається, а потім виявлення цих протиріч і знецінення поточних сенсів (3-й етап рефлексивного механізму) призводять або до стану дифузної національної ідентичності, або до фази «переосмислення» – етап формування нових сенсів (4-й етап рефлексивного механізму). Необхідною умовою формування нових сенсів є розширення спектра національних ідентифікацій через усвідомлення у звичайних ситуаціях багатоаспектності громадянських проявів життєдіяльності суспільства. Розширення ідентифікаційних виборів сприяє взаємозбагаченню соціальних та індивідуальних складових образу «Я», збільшує ймовірність переходу зовнішніх по відношенню до суб'єкта цінностей до особистісних сенсів.

Таким чином, рефлексія є невід'ємною складовою конструктивного подолання кризи національної ідентичності, що дозволяє вийти на новий етап національної самосвідомості – «реалізація набутого цілісного значення через подальшу реорганізацію змісту особистого досвіду» (5-й етап рефлексивного механізму).

Структурна організація мотивації громадянської активності є основою формування національної ідентичності старшокласників.

Мотивація громадянської активності (індивідуальна, групова, суспільна) відображає рівень соціальної зрілості особистості і визначає якісні характеристики усвідомлення та переживання власної національної приналежності. Ефективність роботи з мотиваційним компонентом громадянської активності як основою формування національної ідентичності учнів старших класів визначається віковими особливостями мотиваційної сфери старшокласників, які полягають у можливості переходу «реальних мотивів» у «безпосередньо спонукальні». Цей механізм поширюється і на інші види діяльності, зокрема на громадську діяльність. На підставі цього уявімо мотивацію громадянської активності як детермінанту формування національної ідентичності через встановлені закономірності функціонування мотиваційної сфери старших школярів.

У структурі мотивації громадянської активності можуть бути виділені мотиви, безпосередньо пов'язані з інтересом діяльності, що виконується, і безпосередньо впливають на неї, а також мотиви іншого типу, які пов'язані з взаєминами особистості з соціальним оточенням. Такі мотиви є похідними від усього соціального контексту і спонукають до діяльності у вигляді усвідомленої постановки мети та прийняття рішення. Серед соціальних мотивів можна назвати основні мотиви, які відображають сутність громадянської активності і додаткові, які мають опосередковане ставлення до змісту діяльності. Основні мотиви можуть мати незначну спонукальну силу і, навпаки, побіжні мотиви можуть мати велику спонукальну силу. Ключову роль у спонуканні до діяльності мають додаткові мотиви, які безпосередньо відносяться до актуальних потреб цього вікового періоду. Громадянська активність до старшого шкільного віку визначатиметься прагненням до ідентифікації з групою (до вузькогрупових спонукань, пов'язаних із груповим егоцентризмом). Потреба в ідентифікації з дорослим та групою

визначає характеристики наданого статусу національної ідентичності, який до старшого шкільного віку вважається нормативною віковою характеристикою. Так, учні можуть включитися в соціальну діяльність, оскільки це приносить повагу однолітків, схвалюють вчителі, батьки або для того, щоб клас міг зайняти першість у тій чи іншій ситуації змагань, а також на вимогу дорослого. Як побіжні мотиви, що мають спонукальну силу, найчастіше виступають індивідуальні мотиви, що відображають спрямованість на особисту вигоду. Звідси виникає необхідність заохочення, покарання, оцінки. Основні за своїм змістом мотиви, але які не мають спонукальної сили, є «реальними мотивами», проте ті, які дійсно призводять до дії є «безпосередньо спонукальними». Саме у старшому шкільному віці можливий перехід «реальних мотивів» у «безпосередньо спонукальні» або «реально діючі». Така зміна відбувається завдяки тому, що «реальні мотиви» вбудовуються в загальну систему поглядів на життя, набувають самостійної цінності, відповідно, необхідність у опосередкованій мотивації відпадає. Можливість зміни функції «реальних мотивів» учнів старшого шкільного віку підтримується активним становленням самосвідомості, прагненням молодих людей до самовизначення та моральними принципами, що вбудовуються у загальну систему світогляду [11, с. 297].

Розвиток самосвідомості передбачає поступову зміну орієнтації з потреб у зовнішній оцінці на власну оцінку. З віком самооцінка стає відносно автономною, «реальнодіючі мотиви» поведінки набувають спонукальної сили вже не стільки з потреби в ідентифікації з іншими, скільки з потреби в індивідуалізації, орієнтуючись на сформовані моральні уявлення та власні ідеали [5, с. 512]. Збереження орієнтації у поведінці на зовнішню оцінку у старшому шкільному віці сприяє закріпленню зумовленого статусу національної ідентичності, створює ризик формування абстрактного громадянського ідеалу, пристосувальницьких форм поведінки та прояви формалізму щодо національних цінностей. Залежно від того, який зміст моральних норм увійшов до індивідуальної системи цінностей молодої людини, переважна орієнтація у вчинках на власну оцінку може виступати як прогресивним чинником для переходу «реальних мотивів» до «безпосередньо спонукальних», так і регресивним чинником, що зберігає основні мотиви національної ідентичності лише на рівні «реальних мотивів». У першому випадку (при формуванні суспільної спрямованості особистості) орієнтація у вчинках на власну оцінку сприяє розвитку досягнутого статусу національної ідентичності, у другому випадку (формуванні індивідуалістичної спрямованості особистості) – визначає формування дифузної національної ідентичності.

У період якісних змін у розвитку самосвідомості особливого значення набуває психолого-педагогічне супроводження учнів у розумінні, аналізі, інтерпретації громадянської дійсності. Становлення у старших школярів стійкої системи поглядів на громадянське суспільство, осмислення та прийняття його цінностей визначає злиття «реальних мотивів» з «безпосередньо спонукальними». Таким чином, період старшого шкільного віку має значний потенціал для зміни структури мотивації громадянської активності за змістом індивідуальних, групових, суспільних мотивів та їх співвідношення, а також зміни механізму спонукальної дії мотивів громадянської активності. Ці зміни обумовлені становленням світогляду особистості та визначають статусні характеристики потребово-мотиваційного компонента національної ідентичності.

Отже, психолого-педагогічні детермінанти національної ідентичності як основа

її формування у старшокласників розкриті з урахуванням психічних новоутворень старшого шкільного віку. Як ключові вікові особливості, що визначають можливість формування національної ідентичності за допомогою психолого-педагогічних детермінант, були виділені: здатність до понятійних форм мислення, спрямованість якої визначається потребою у самовизначенні та становленні світогляду учня; якісні зміни у самооцінці старшокласника, зумовлені з одного боку орієнтацією в оцінках на власні ідеали, а з іншого – збільшенням когнітивної функції характеристик об'єктів чи явищ, що підлягають оцінці; інтенсифікація рефлексії та її значення у механізмі формування ідентичності – асиміляції та акомодатції; зміни мотиваційної сфери старшокласників. Зміни полягають у можливості переходу «реальних мотивів» у «безпосередньо спонукальні», у спонукальній силі мотивів, що виникли на основі свідомо поставленої мети та пов'язані з формуванням світогляду старшокласника.

Аналіз теоретичних підходів до дослідження феномена ідентичності дозволив розглянути проблему розуміння ідентичності за суб'єктно-символічною, динамічною, поведінковою, когнітивною та діяльнісною позиціями. У кожному з підходів зазначено співвідношення особистісного та соціального вимірів ідентичності. Як складова соціальної ідентичності визначено поняття «національна ідентичність» як інтегральне особистісне утворення, пов'язане з усвідомленням своєї приналежності до суспільства громадян тієї чи іншої держави на загальнокультурній основі, що відображає ціннісно-мотиваційну спрямованість особистості щодо культурних, соціально-політичних, правових, економічних. явищ у сучасному суспільстві та обумовлює особливості та ступінь її громадянської активності.

Зміна змісту структурних компонентів національної ідентичності обумовлена психолого-педагогічними детермінантами національної ідентичності. Як психолого-педагогічний детермінант національної ідентичності старшокласників визначено: за когнітивним компонентом – здатність до концептуалізації у сфері громадянської проблематики; за емоційно-оцінним компонентом – поєднання валентності національної ідентичності та рівня рефлексивності особистості; за потребово-мотиваційним компонентом – характер структурної організації мотивації громадянської активності.

Теоретично обґрунтовано можливість зміни статусу громадянської ідентичності старшокласників за допомогою її психолого-педагогічних детермінантів. Як ключові вікові особливості, що визначають можливість формування національної ідентичності за допомогою психолого-педагогічних детермінант у старшому шкільному віці, були виділені: здатність до понятійних форм мислення, спрямованість якого визначається потребою у самовизначенні та становленні світогляду учня, якісні зміни в самооцінці, мотиваційній сфері старшокласника, інтенсифікація та її роль у механізмі формування ідентичності – асиміляції та акомодатції.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у детальному розкритті сутності кожного компоненту національної ідентичності учнів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех І. Д., Чорна К. І. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України : програмно-виховний контекст). Київ: ІПВ НАПНУ, 2014. 43 с.
2. Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів : монографія / І. Д. Бех, К. І. Чорна, К. О. Журба, В. А. Киричок, І. М. Шкільна, С. В. Коновець. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 176 с.

3. Вільчинська І. Ю. Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді: автореф. дис... канд. політ. наук: спец: 23.00.05. Київ, 2002. 20 с.
4. Журба К. О. Формування національної ідентичності зростаючої особистості в умовах воєнного стану: досвід експериментальної реалізації. *Вісник НАПН України*, 2023. № 5(1). С. 1–6.
5. Москаленко В. В. Соціальна психологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
6. Національна ідентичність і громадянське суспільство/ [Бистрицький Є., Пролієв С., Білий О., Лозницька С., Кобець Р.]. Київ: Дух і літера, 2018. 462 с.
7. Сойчук Р. Л. Теоретико-методичні засади виховання національного самоствердження в учнівської молоді: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Київ, 2017. 573 с.
8. Філіпчук Г. Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір : монографія. Чернівці: Друк Арт, 2016. 303 с.
9. Формування в учнів основної школи національно-культурної ідентичності в контексті сучасних полікультурних впливів : посібник / [І.Д. Бех, О.М. Докукіна, С.Д. Федоренко, І.М. Шкільна, К.О. Журба]. Київ, 2019. 114 с.
10. Формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах (констатувальний етап дослідження) : науково-методичний посібник / авт. кол. за заг. кер. К. О. Журби. – Черкаси: ЧОПОПП, 2017. 83 с.
11. Шкільна І. М. Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2018. № 22. С. 295–306.

REFERENCES

1. Bekh I. D., Chorna K. I. (2014). *Natsionalna ideia v stanovleni hromadianyna-patriota Ukrainy : prohramno-vykhovnyi kontekst*. Kyiv: IPV NAPNU, 43. [in Ukrainian].
2. *Vykhovannia moralnoi samosvidomosti zrostaiuchoi osobystosti v pozaklasnii diialnosti zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv* (2016): monohrafiia / I. D. Bekh, K. I. Chorna, K. O. Zhurba, V. A. Kyrychok, I. M. Shkilna, S. V. Konovets. Kharkiv : Drukarnia Madryd, 176. [in Ukrainian].
3. Vilchynska I. Yu. (2002). *Etnichna ta natsionalna identychnist suchasnoi ukrainskoi molodi: avtoref. dys... kand. polit. nauk: spets: 23.00.05*. Kyiv, 20. [in Ukrainian].
4. Zhurba K. O. (2023). *Formuvannia natsionalnoi identychnosti zrostaiuchoi osobystosti v umovakh voiennoho stanu: dosvid eksperymentalnoi realizatsii*. *Visnyk NAPN Ukrainy*, 5(1). 1–6. [in Ukrainian].
5. Moskalenko V. V. (2005). *Sotsialna psykholohiia*. Kyiv: Tsentr navchalnoi literatury, 624. [in Ukrainian].
6. *Natsionalna identychnist i hromadianske suspilstvo* (2018) / [Bystrytskyi Ye., Prolieiev S., Bilyi O., Loznytsia S., Kobets R.]. Kyiv: Dukh i litera, 462. [in Ukrainian].
7. Soichuk R. L. (2017). *Teoretyko-metodychni zasady vykhovannia natsionalnoho samostverdzhennia v uchnivskoi molodi: dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.07*. Kyiv, 573. [in Ukrainian].
8. Filipchuk H. H. (2016). *Natsionalna identychnist: kulturno-osvitnii vymir : monohrafiia*. Chernivtsi : Druk Art, 303. [in Ukrainian].
9. *Formuvannia v uchniv osnovnoi shkoly natsionalno-kulturnoi identychnosti v konteksti suchasnykh polikulturnykh vplyviv* (2019): posibnyk / [I.D. Bekh, O.M. Dokukina, S.D. Fedorenko, I.M. Shkilna, K.O. Zhurba]. Kyiv, 114. [in Ukrainian].
10. *Formuvannia u pidlitkiv natsionalno-kulturnoi identychnosti u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh (konstatuvalnyi etap doslidzhennia)* (2017) : naukovo-metodychnyi posibnyk / avt. kol. za zah. ker. K. O. Zhurby. – Cherkasy: ChOIPOPP, 83. [in Ukrainian].
11. Shkilna I. M. (2018). *Formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti starshykh pidlitkiv v umovakh pohranychchia*. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*. 22. 295–306. [in Ukrainian].